

کتاب‌هایی که باید برای کودتای بیست و هشت مرداد خواند

فرزانه ابراهیمزاده

شصت و شش سال از روز بیست و هشت مردادماه سال ۱۳۳۲ می‌گذرد و همچنان کتاب‌ها و مقالات متعددی در شرح آنچه در این روز بر سر ایران، تاریخ آن، دکتر مصدق و نهضت ملی شدن نفت آمد نوشته می‌شود. در رجوع به این روز و کودتای تاریخی اما سراغ چه کتاب‌هایی باید برویم؟ در این مقاله سعی شده است مهم‌ترین کتاب‌هایی که اسناد و خاطراتی دست اول در زمینه کودتای بیست و هشت مرداد در خود دارند به خواننده معرفی شود.

کودتا به روایت کاغذ

۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شمسی حتی اگر مخالف باشیم با کودتا بودنِ اتفاقی که آن روز در تهران افتاد و منتهی به سقوط دولت دکتر مصدق شد، یکی از روزهای مهم و سرنوشت‌ساز تاریخ معاصر ایران است. روزی که هنوز بعد از ۶۶ سال از گذشتنش زوایای خوانده نشده، دیده نشده و شنیده نشده زیادی دارد و هزاران سوال بی‌جواب آن را انبوه کتاب‌ها و اسناد منتشر شده پاسخ نداده است. کتاب‌ها و اسنادی که وقایع آن روز را از زاویه دید خودشان تفسیر و تعبیر کرده‌اند.

با این همه سوال‌ها و ابهامات کودتای بیست و هشت مرداد در میان کلیدواژه کتاب‌های تاریخی جایگاه مهمی دارد و در ۶۶ سال گذشته بیش از ۱۲۰ کتاب با موضوع کودتا و موضوعات تاریخی نزدیک به آن نوشته شده است. کتاب‌هایی که بعضی از آن‌ها به دلیل نزدیکی نویسندگان با موضوع سندیت تاریخی مهمی دارند و برای دانستن بخش‌های روشن‌شده و نشده وقایع آن روز باید آن‌ها را مرور کرد.

در این نوشته تلاش شده بعضی از کتاب‌های اصلی که در این سال‌ها درباره کودتای بیست و هشت مرداد و حواشی آن نوشته شده را برای خوانندگانی که قصد دارند این رویداد تاریخی را مرور کنند معرفی کنیم. تلاش شده است کتاب‌هایی معرفی شود که اطلاعات موثق‌تری دارند و نویسندگان به اسناد قابل اعتمادتری دسترسی داشته باشد. در انتخاب کتاب‌ها سعی کردیم که کتاب‌هایی از جناح‌های مختلف با ایدئولوژی‌های متفاوت را در کنار هم بیاوریم تا خواننده در کنار خوانش روایت

اصلی نظر گروه‌های درگیر در این رویداد تاریخی را نیز ببیند و قضاوت نهایی را بعد از خواندن این روایت‌ها در ذهن خود داشته باشد.

این مجموعه قطعاً در برگیرنده همه کتاب‌های خواندنی با موضوع کودتا نیست، اما تلاش کردیم که آثار اصلی در میان‌شان باشد.

ایران بین دو کودتا

هرچند در معرفی کتاب‌های تاریخی اولویت با کتاب‌ها و خاطرات دست اول است اما در مورد کودتای بیست و هشت مرداد معرفی کتاب‌ها را از یکی از تقریباً جدیدترین مطالب پژوهشی درباره این رویداد تاریخی شروع می‌کنیم یعنی کتاب کودتا نوشته یرواند آبراهامیان استاد تاریخ و پژوهشگر ایرانی دانشگاه کلمبیا. این کتاب با نام کامل «کودتا (۲۸ مرداد، سازمان سیا و ریشه‌های روابط ایران و آمریکا در عصر مدرن)» در سال ۲۰۱۳ منتشر شد. آبراهامیان در این کتاب تلاش می‌کند که اسناد کمتر دیده شده و روایت‌های کمتر خوانده شده کودتا را بررسی و معرفی کند. کتاب که از ملی‌شدن صنعت نفت شروع می‌شود در ۴ فصل تنظیم شده است که عبارتند از ملی شدن نفت، مذاکرات انگلیس و ایران، کودتا و میراث است. کتاب در این چهار فصل مناقشات میان ایران و انگلستان و ورود آمریکا و شوروی به این مناقشات را با محوریت موضوع نفت بررسی می‌کند و معتقد است که ایالات متحده هم به اندازه بریتانیا تلاش می‌کرد که با مقابله با دکتر مصدق نه تنها جلوی نفوذ کمونیسم را بگیرد که در مقابل موضوع ملی شدن نفت بایستد که می‌توانست تبعات زیادی برای آن‌ها داشته باشد.

آبراهامیان در این کتاب تلاش کرده است تا ادعاهایی که در مورد حس نیت انگلستان در مذاکره با ایران و تلاش آمریکا برای ایفای نقش ناجی را که نویسندگان غربی به آن می‌پردازند به چالش بکشد. او با بررسی منابع به این نتیجه می‌رسد که آمریکا روی سقوط دولت مصدق سرمایه‌گذاری کرد تا بتواند از نفت ایران به نفع خود استفاده کند. ناشر انگلیسی این کتاب در مقدمه با اشاره به پژوهش گسترده یرواند آبراهامیان برای روایت ماجرای کودتا نوشته: «یرواند آبراهامیان اسناد کمتر شناخته‌شده را آشکار می‌کند و تفسیر عرفی را به چالش می‌کشد و نور تازه‌ای بر چگونگی نقش آمریکا در کودتا می‌افشاند. کودتایی که بر روابط ایالات متحده-ایران چه در گذشته و چه در حال، تأثیر گذاشت. آبراهامیان، با استفاده از اسناد بریتیش پترولیوم، وزارت خارجه و دپارتمان ایالات متحده که سابقاً محرمانه و محصور بودند، به علاوه خاطرات و مصاحبه‌های منتشره ایرانیان، گزارش این واقعه کلیدی تاریخی با تغییر فهم آمریکا از نقطه عطف در تاریخ

ایران-ایالات متحده را متصل می‌کند.»

البته این کتاب با وجود آن که سعی کرده بیطرف باشد انتقادهای زیادی را هم به همراه داشت. یکی از این انتقادهای استفاده نکردن آبراهامیان از نظرات و خاطرات افراد درگیر در کودتا و عدم پرداختن به نقش مردم در مراحل مختلف آن است. هرچند خود آبراهامیان در کتاب تاکید می‌کند: «دیرپاترین تاثیر کودتا، اثرگذاری آن بر حافظه جمعی (مردم ایران) بود. این اقدام نه تنها نگاه پارانوئید (توطئه‌اندیشانه) غالب در فرهنگ سیاسی را تشدید کرد بلکه آمریکا را نیز به این تصویر افزود.»

این کتاب با دو ترجمه در بازار کتاب تهران عرضه شده است. محمد ابراهیم فتاحی که پیش از این هم کتاب ایران بین دو انقلاب آبراهامیان را ترجمه کرده بود این کتاب را ترجمه کرده است. همچنین دکتر ناصر زرافشان کتاب ترجمه دیگری از کتاب منتشر کرده که نشر نگاه آن را روانه بازار کرده است.

برگه‌هایی برای تایید

یکی از مهمترین منابع بررسی کودتای بیست و هشت مرداد اسنادی است که از سال ۲۰۰۰ به بعد توسط آرشیو ملی آمریکا و سیا منتشر شده است. اسنادی که بخشی از آنها در کتاب‌هایی با مقدمه‌های استادان دانشگاه جمع شده است. بخشی از اسناد سال ۲۰۰۰ سه سال بعد از مرگ دونالد ویلبر طراح این کودتا منتشر شده است. ویلبر تاریخچه عملیات را نوشته بود که به طور اتفاقی به دست یکی از خبرنگاران افتاد و او با همراهی نیویوک تایمز در سایت این رسانه منتشر کرد. بعد از انتشار این اسناد، دکتر غلامرضا وطن‌دوست استاد تاریخ دانشگاه شیراز آنها را با همکاری حسن زنگنه و رضا دهدشتی گردآوری و ترجمه کرده و با مقدمه دکتر همایون کاتوزیان منتشر کردند. این کتاب در سال ۷۹ حدود ۴ ماه بعد از انتشار اسناد سیا توسط انتشارات رسا منتشر شد. کتاب در کنار مقدمه دکتر کاتوزیان در دو بخش تنظیم شده است یک چکیده اسناد و گزارش عملیات که شامل مراحل مختلف کودتا به روایت اسناد که شامل این مراحل است

الف: برنامه مقدماتی عملیات تی بی آژاکس در تاریخ اول ژوئن ۱۹۵۳

ب. طرح مقدماتی لندن برای عملیات آژاکس

ج. یادداشت وزارت امورخارجه بریتانیا مورخ ۲۳ ژوئیه ۱۹۵۴

د. گزارش جنبه‌های نظامی عملیات آژاکس.

ه. نقد نظامی

نکته این اسناد منتشرشده این بود که بخشی از اسامی عوامل ایرانی به درخواست مورخان و پژوهشگران ایرانی در اسناد سیاه شده بود.

استدلال سیاه کردن اسامی این بود که شاید بخشی از خانواده‌ها در ایران زندگی کنند و همکاری اعضای آن با سیا باعث مشکلاتی برای آنها باشد.

به اعتقاد دکتر وطن‌دوست این اسناد اما کامل نیست و بخشی از آن شبیه یک راز مانده است. رازی که البته در سال ۱۳۹۶ با انتشار اسناد تازه‌تر بازتر شد. در مقاله‌ای که دکتر کاتوزیان نیز با عنوان اسناد سازمان سیا و کودتای ۱۳۳۲ منتشر کرد، به برخی نقاط کور این اسناد از جمله قتل افشارتوس و مساله امینی و قشقایی می‌پردازد. در پایان این مقاله دکتر کاتوزیان نقاط ضعف این اسناد را بررسی می‌کند.

کتاب در سال ۱۳۹۶ بار دیگر تجدید چاپ شده است.

بیست و پنج سال یار دکتر مصدق

سرهنگ غلامرضا نجاتی یکی از نظامیان هوادار دکتر مصدق بود که در زمینه ملی شدن صنعت نفت و کودتای بیست و هشت مرداد اطلاعات زیادی داشت. اطلاعاتی که در کتاب‌های مختلف آنها را نوشت و منتشر کرد. او که جزو افسران ناسیونالیست هوادار نهضت ملی بود کتاب‌های مختلفی نوشت. یکی از این کتاب‌ها کتاب جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و کودتای ۲۸ مرداد است که ماجراها را از زمان ملی شدن صنعت نفت تا کودتا روایت می‌کند. اما نجاتی کتاب دیگری با عنوان تاریخ سیاسی ۲۵ ساله ایران دارد که تلاش می‌کند روایت دوره بعد از کودتا را بررسی کند. او در مقدمه نوشته: «هدف این کتاب، دفاع یا هواخواهی از یک موضوع سیاسی نیست، توصیف مستندی است از یک دوره بیست و پنج ساله تاریخ ایران، از ۲۹ مرداد ۱۳۳۲ تا آغاز اسفند ۱۳۵۷ به منظور آگاهی نسل جوان و آیندگان.»

او در این کتاب به علل و عواملی که محمد رضا شاه و دولت‌های بعد از مصدق را به مدت بیست و پنج سال حاکم کرد پرداخته و با بررسی علل شکست نهضت ملی کودتا را با دید نقادانه بررسی می‌کند. این کتاب توسط انتشارات رسا در سال ۹۷ منتشر شده است.

غلامرضا نجاتی همچنین کتاب دو جلدی «مصدق سال‌های مبارزه و مقاومت» را نوشته است که در این کتاب نیز روایت کودتا را از زاویه زندگی دکتر مصدق بررسی می‌کند. کتابی که وجوه دیگری از بیست و هشت مرداد را روشن می‌کند.

روایت آمریکایی کودتا

مارک جی گازیوروسکی استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه ایالتی دانشگاه لویزیانا بود که کتاب‌های متعددی را در زمینه تاریخ

معاصر ایران منتشر کرد. اما بی‌تردید کتابی که او را به خواننده ایرانی معرفی کرد، کتاب مصدق و کودتای ۱۹۵۳ در ایران بود. کتابی که با ترجمه‌های مختلف از جمله ترجمه سرهنگ غلامرضا نجاتی منتشر شده است. او در این کتاب پیش از انتشار اسناد سیا تلاش کرد تا نقش آمریکایی‌ها را در عملیات آژاکس ثابت کند. گازیوروسکی در این کتاب با استناد به اسنادی که دونالد ویلبر از طراحان عملیات آژاکس منتشر کرده بود تکه‌های گمشده کودتا را در کنار هم قرار دهد. او حتی فراتر از این سعی زیادی کرد تا افشاگرایی در زمینه اسناد آمریکایی و بریتانیا و حتی مدارک آرشیوی شوروی داشته باشد. گازیوروسکی همچنین با برخی از کسانی که در کودتا نقش داشتند و در این روایت‌ها تاثیر داشتند گفتگو کرده بود. اهمیت کتاب گازیوروسکی این بود که او پیش از انتشار اسناد توسط سیا که تایید کودتا با همراهی آمریکا بود به این واقعه پرداخته بود و از نگاه یک آمریکایی آن را ثابت کرده بود. استیفن کینزر نویسنده کتاب همه مردان شاه معتقد است که گازیوروسکی در بین گروه پژوهشگران تاریخ معاصر که تلاش کردند وقایع پشت پرده کودتا را روشن کنند از همه برجسته‌تر است.

یک کتاب مخفیانه در میان آثاری که در زمینه کودتا با زاویه دیگری منتشر شد، کتاب گذشته چراغ راه آینده بود. کتابی که در میانه دهه پنجاه توسط گروهی از نویسندگان با نام اختصاری جامی به صورت مخفیانه منتشر شد. نویسندگان این کتاب بعدها مشخص شد که سه نفر به نام‌های دکتر دهقان، دکتر محمدعلی فرزانه و دکتر محمد حسین مبین بودند که هر سه گرایش به گروه‌های چپ داشتند و قسم خورده بودند که تا زمان مرگ نامشان منتشر نشود.

این کتاب روایت تاریخ معاصر ایران از واقعه سال ۱۳۲۴ و واقعه پیشه‌وری تا کودتای بیست و هشت مرداد است و بیشتر به شرح وقایع جبهه دموکراتیک آذربایجان می‌پردازد. اما این کتاب با توجه به این که گرایش‌های کمونیستی داشتند از نگاه گروه‌های چپ نوشته شده و همین باعث می‌شود تا بخشی از روایت بیست و هشت مرداد که گروه‌های چپ مانند حزب توده پشت ملی‌گرایان را خالی کردند را کمرنگ کند. اما روایت کودتا از سوی جبهه دیگری از سیاست ایران که در این کتاب روایت شده است خواندنی است و در کنار روایت‌های دیگر باید دیده شود.

شکست نهضت ملی به روایت محقق

محمدعلی همایون کاتوزیان یکی از مهمترین پژوهشگران تاریخ معاصر ایران بخصوص در زمینه تاریخ نهضت ملی ایران است که کتابها و مقاله‌های متعددی با موضوع جنبش ملی ایران دارد. یکی از این کتابها مصدق مبارز برای قدرت در ایران است که در سال ۱۳۷۳ با ترجمه فرزانه طاهری منتشر شد.

این کتاب با آن که دکتر کاتوزیان از چهره‌های نزدیک به دکتر مصدق و ملی‌گرایان است با نگاه دیگری به رهبر جبهه ملی می‌پردازد و در مواردی هم او را نقد می‌کند. هما کاتوزیان با آن که معتقد است دکتر مصدق نقش برجسته‌ای در تاریخ ایران بازی کرده است اما نقدهای زیادی داشته و در جاهایی اشتباهاتی نیز کرده است که این اشتباهات بخشی از شکست بزرگ او در مقابل کودتاگران است.

به روایت وکیل

دکتر مصدق با آن که خودش وکالت خوانده بود اما در دادگاه نظامی دکتر جلیل بزرگمهر را به عنوان وکیل تسخیری خود قبول کرد. بزرگمهر که نظامی بود و در زمان خلع ید حاکم شهر آبادان بود آن‌چنان از دکتر مصدق دفاع می‌کند که می‌توانست حکم او را تغییر بدهد. دکتر مصدق به پاس قدردانی از او نوشته بود: «شما وکیل تسخیری بودید. تسخیر نشدید و از اجرای اوامر مافوق، سر باز زدید. سخنی برخلاف وجدان نگفتید و هرگونه مدارکی هم که مورد احتیاج این جانب بود از نظر انجام وظیفه، برایم تهیه نمودید که نمی‌دانم چگونه تشکر کنم؛ و این انجام وظیفه سبب شد که بعد از ختم محاکمه، شما را از کار خارج کنند و یک عمر صحت عمل و درستکاری شما را ندیده بگیرند.

بعقیده این جانب، شما چیزی گم نکردید و چنانچه نام نیک خود را با ثروتی که بعضی از راه خیانت به مملکت بدست آورده‌اند مقایسه کنید، معلوم خواهد شد کدام گوارا تر و وزین تر است...»

اما آن چه جلیل بزرگمهر را به نسل بعدی شناسانید انتشار محاکمه‌های دکتر مصدق بود که در طی آن اسرار زیادی از کودتا نیز روشن می‌شود. او سه جلد کتاب با عنوان مصدق در محکمه نظامی منتشر کرد که اطلاعات زیادی در آن هست. او همچنین تقریرات مصدق در زندان و خاطرات خودش را نیز منتشر کرده است که وجوه دیگری از دادگاه‌های دکتر مصدق است. آخرین کتابی که درباره دکتر مصدق نوشت ناگفته‌ها و کم‌گفته‌ها از دکتر مصدق و نهضت ملی بود که می‌توان روایت‌های تازه‌تری از کودتا را در آنها دید.

به روایت خانم وزیر

خاطرات همیشه مهم‌ترین منابع پژوهشگران در بررسی‌های تاریخی است.

در مورد کودتای بیست و هشت مرداد خاطرات زیادی منتشر شده است که بی‌تردید مهم‌ترینش خاطرات دکتر غلامحسین صدیقی وزیر کشور دکتر مصدق است که در زمان حمله به منزل نخست وزیر در خانه او بود و همراهش از آن خانه به جای امنی رفت. این خاطرات البته در ویژه‌نامه دکتر صدیقی منتشر شده است. خاطرات اردشیر زاهدی که در پژوه تاریخ شفاهی ضبط شده نیز از منابع جالب توجه کودتا است. اما در میان این همه برگ‌های خاطرات دو خاطره از سایر خاطرات قابل‌تأمل‌تر است. یکی از این خاطرات اردشیر صالح همسر دکتر سیف‌الله معظمی وزیر دولت دکتر مصدق و از یاران او است. خاطرات خانم صالح از روز کودتا به عنوان کسی که در حاشیه اتفاق در کنار همسرش قرار داشت قابل توجه است. او در روز کودتا هفت ماهه باردار بود و در شمیران بود که شنید کودتا شده است و جز خاطرات خودش شرح صحبت‌های همسرش را نیز آورده است. این کتاب در سال ۹۵ توسط نشر نوگل منتشر شده است.

خاطرات بعدی قابل توجه کتاب در خلوت مصدق نوشته شیرین سمیعی عروس پسر دکتر مصدق بود. شیرین سمیعی همسر دکتر محمود مصدق نوه دکتر مصدق بود و فارغ‌التحصیل رشته علوم سیاسی بود. کتاب در خلوت مصدق از این نظر اهمیت دارد که نویسنده آن با وجود تحصیلات در رشته علوم سیاسی به عنوان یکی از خانواده دکتر مصدق نگاه غیر سیاسی دارد و زوایای زندگی دکتر مصدق را در سال‌های بعد کودتا تا مرگ روایت می‌کند. او سال‌های تبعید دکتر مصدق در احمدآباد بارها به تبعیدگاه دکتر مصدق رفته و او را در آن سال‌ها از نزدیک دیده بود و صحبت کرده است و از خستگی‌ها و کلافه‌گی‌ها و پایمردی دکتر مصدق بر مواضعش گفته است. خاطرات شیرین سمیعی همچنین تصاویری منحصر به فرد از دکتر مصدق در تبعید دارد.

نکته پایانی

اگر بخواهیم کتاب‌های مربوط به کودتا را بنویسم هنوز هم جای زیادی برای پرداختن به آن هست. کتاب‌هایی مثل کودتاهای ایران سهراب یزدانی، تراژدی تنهایی، خاطرات کرومیت روزولت، عملیات چکمه سی‌ام وود هاوس و .. کتاب‌هایی که شاید بتوان در یک مقال دیگر باز به آن‌ها پرداخت.